

Marcin Danielewski

Korabniki, Niewody i Rybitwy z terenu Kujaw jako osady służebne związane z książęcym regale wodnym

Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 71, 33-53

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARCIN DANIELEWSKI

KORABNIKI, NIEWODY I RYBITWY
Z TERENU KUJAW JAKO OSADY SŁUŻEBNE ZWIĄZANE
Z KSIĄŻĘCYM REGALE WODNYM

Książęce regale wodne było jedną z podstaw funkcjonowania monarchii wczesnopiastowskiej. W ramach niego znaczącą rolę pełniła ludność służebna. W związku z tym służebnicy zamieszkujący Korabniki (budowa łodzi), Niewody (produkcja wielkich sieci) czy Rybitwy (połów ryb) byli częścią całego systemu organizacji państwa, w ramach którego spełniali swoje powinności wobec władcy. Dotychczasowe badania nad tą grupą ludności oraz jej wytwórczością opierano głównie na źródłach pisanych. Tymczasem wyniki badań archeologicznych czy analizy hydrograficzne terenu mogą wnieść do omawianej problematyki wiele nowych ustaleń. Oczywiście jest, że odkrycie miejsc masowej produkcji np. łodzi jest mało prawdopodobne. Natomiast ślady takiej wytwórczości i zarazem znaleziska związane z żeglugą (korabie, dłubanki, wiosła) czy rybołówstwem (szczątki ryb, haczyki, ości żelazne czy ciężarki do sieci) mogą potwierdzać znaczenie produkcji, także tej służebnej. Należałoby je skonfrontować z tekstami, w których mowa jest o służebnikach mających duże znaczenie dla funkcjonowania regale wodnego, ale także zanalizować przestrzenne usytuowanie ich osad oraz panujące na danym obszarze stosunki wodne. Dodatkowo warto byłoby przyjrzeć się bliżej grodom kasztelańskim i prowincjonalnym, do których wytwory np. korabników powinny trafić. Oczywiście, niezgodne z podstawowymi zasadami archeologicznego kwestionariusza badawczego byłoby wnioskowanie, że dane znalezisko np. ciężarków do sieci musi być wytworem typowym dla konkretnej ludności służebnej, nie można jednak takiej ewentualności wykluczyć. Liczne artefakty, będące efektem eksploatacji zasobów wodnych, a odkrywane zwłaszcza na grodach, gdzie urzędowali komesi kasztelanii lub prowincji, świadczyć muszą o roli

regale wodnego. Z nim zaś i jego funkcjonowaniem były związane omawiane kategorie osad służebnych.

Szczególnie interesującym terenem ze względu na funkcjonowanie regale wodnego, wsi służebnych typu Korabniki, Niewody oraz Rybitwy, warunki hydrograficzne, a także odkrycia archeologiczne świadczące o roli rzek i jezior w średniowieczu są Kujawy. Zwłaszcza specyficzna sieć wodna tego regionu mogła mieć wpływ na omawiany element prawa książęcego. Na przykładzie tej krainy historycznej warto więc podjąć próbę interpretacji znaczenia wsi służebnych związanych z regale wodnym w kontekście funkcjonowania wczesnośredniowiecznego, piastowskiego *ius ducale*.

Zakres chronologiczny niniejszego artykułu obejmuje okres od połowy X do końca XIII w., kiedy to regale wodne funkcjonowało na terenie domeny Piastów w całej swojej wyrazistości. W analizie tematu pomocne okazały się też źródła późniejsze, czternasto- i piętnastowieczne, wnoszące cenne informacje do omawianej problematyki i uzupełniające szczupłą podstawę źródłową, jaką dysponują historycy badających gospodarkę monarchii wczesnopiastowskiej.

Rola cieków i zbiorników wodnych na obszarze średniowiecznych Kujaw

Region Kujaw jest terenem o bardzo specyficznej sieci hydrograficznej, która współcześnie różni się od tej ze średniowiecza¹. Obecnie na

¹ Na problem ten zwracało uwagę wielu naukowców: W. Kowalenko, *Przewłoka na szlaku żegludowym Warta–Gopło–Wisła*, „Przegląd Zachodni” 8, 1952, nr 5–6, s. 50–60. Autor ten analizował sieć jezior i rzek powiązanych z Jeziorem Ślesińskim, Notecią oraz jeziorem Gopło. Por. W. Posadzy, A. Wędzki, *Wały kujawskie*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1, 1955, z. 1, s. 145–146; A. Tomczak, *Źródła Noteci w dobie historycznej*, „Ziemia Kujawska” 2, 1968, s. 5–18; W. Dzieduszycki, *Eksploracja zasobów leśnych w rejonie Kruszwicy we wczesnym średniowieczu*, „Archeologia Polski” 22, 1977, z. 1, s. 152–154, 164–166; L. Starkel, *Paleogeografia holocenu*, Warszawa 1977, s. 191–193, 197–202, 325–326; tenże, *Paleohydrologiczne zmiany w strefie umiarkowanej w ostatnich 15 000 lat*, „Przegląd Geograficzny” 53, 1981, z. 1, s. 108 n.; W. Dzieduszycki, *Wczesnośredniowieczna przeprawa przez Gopło (z badań stanowiska 4a w Kruszwicy)*, „Sprawozdania Archeologiczne” 36, 1984, s. 180–181; W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, *Gopło przyroda i człowiek*, Poznań 1993, s. 136–138, 142–144; A. Woś, *Klimat Polski*, Warszawa 1999, s. 286–291; A.M. Wyrwa, *Czynniki związane z procesem formowania się limesu nadnoteckiego we wczesnym średniowieczu*, w: *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, red. H. Machajewski, J. Rola, Poznań 2006, s. 283, 285.

obszarze historycznych Kujaw² znajdują się około 173 jeziora³. Jednocześnie przez teren ten przepływają dwie niezwykle znaczące dla hydrografii tegoż regionu rzeki: Wisła oraz Noteć. Ich dorzecze zasila wiele pomniejszych rzek: Brda, Zgłowiączka, Bachorza, Tażyna, Kwieciszówka, Zielona Struga⁴. Warto zwrócić uwagę na umiejscowienie cieków wod-

² Na potrzeby niniejszego tekstu przyjąłem terytorium Kujaw w następującym kształcie: zachodnią granicą byłaby rzeka Kwieciszówka, jeziora: Janikowskie, Trłąg, Bronisław (obecnie wszystkie trzy tworzą Zbiornik Pakoski) oraz Noteć; wschodnią granicę wyznaczałaby Wisła; granica północna: na północ od Brdy na wysokości grodziska Zamczysko w Myślicinku oraz na linii wałów kujawskich w dzielnicy Bydgoszczy Jachcie; południowa granica przebiegała najprawdopodobniej w kierunku równoleżnikowym, zaczynając od wschodu na wysokości Dąbrówki i Dżiankówka, następnie powyżej Przedecza, w kierunku Przewłoki i do rzeki Kwieciszówki; zob. S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951, s. 95–100; J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 88 n., 119 n.; W. Posadzy, A. Wędzki, dz. cyt., s. 163–167; G. Labuda, *Testament Bolesława Krzywoustego*, w: *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, red. A. Horst, Poznań 1959, s. 188–189; S. Zajączkowski, *Podziały plemienne Polski w okresie powstania państwa. Geografia plemienna ziem polskich*, w: *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, red. K. Tymieniecki, Poznań 1962, s. 98–107; J. Bieniak, *Rola Kujaw w Polsce piastowskiej*, „Ziemia Kujawska” 1, 1963, s. 34 n.; S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XIII)*, w: *Z dziejów średniowiecza*, red. W. Pałucki, Warszawa 1968, s. 314–330; R. Kozłowski, *Geneza i granice księstwa brzesko-kujawskiego*, „Prace Komisji Historii” 5, 1968, s. 98–101, 112; Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974, s. 61 n., 163 n.; J. Spors, *Podział dzielnicowy polski według statutu Bolesława Krzywoustego ze szczególnym uwzględnieniem dzielnicy seniorackiej*, Słupsk 1978, s. 90–94; B. Kürbis, *Pogranicze Wielkopolski i Kujaw w X–XII wieku*, w: *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, red. C. Łuczak, Poznań 1978, s. 65–71; B. Śliwiński, *Problem granicznego charakteru Wisły w dziejach Kujaw i Mazowsza do końca XII w. na tle stosunków własnościowo-osadniczych*, w: *Osadnictwo nad dolną Wisłą w średniowieczu*, red. S. Gierszewski, Warszawa 1989, s. 37–45; tenże, *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku*, Warszawa 1989, s. 3, 89 n.; D. Karczewski, *Recenzja pracy B. Śliwińskiego – Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296*, „Ziemia Kujawska” 10, 1994, s. 147–150; A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X – połowa XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 87–88, 105–106; A. Bogucki, *Przynależność administracyjna Kujaw w XI–XII wieku*, w: *Stolica i region. Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej*, red. O. Krut-Horonziak, L. Kajzer, Włocławek 1995, s. 11 n.; W. Józwiak, *Od przestrzeni granicznej do granicy linearnej ostateczne ukształtowanie się linearnej granicy kujawsko-krzyżackiej w XIV wieku*, „Ziemia Kujawska” 20, 2007, s. 137–145.

³ Dla całego Pojezierza Wielkopolsko-Kujawskiego A. Choinski wyliczył 1374 jeziora; zob. tenże, *Katalog jezior Polski*, Poznań 2006, s. 444–570. Na tej podstawie liczbę jezior na obszarze historycznych Kujaw można szacować na 173.

⁴ Odnośnie długości, dopływów i ogólnej specyfiki rzek przepływających przez Kujawy zob. Z. Mikulski, *Zarys hydrografii Polski*, Warszawa 1965, s. 113, 120, 126, 134,

nych, zwłaszcza tych największych: Wisły, Noteci oraz kilku największych jezior. Okazuje się bowiem, że tworzą one ciągi wodne, które mogły być doskonałymi szlakami komunikacyjnymi, a także handlowymi. Przykładem może być koryto rzeki Noteć wraz z jeziorami: Gopłem, Piotrowicko-Węgiereckim, Ludziskim, Mielnem, Sadłogoszczą, Wolickim oraz obecnym Zbiornikiem Pakoskim (dawniej jeziora: Janikowskie, Trląg i Bronisław). Tworzą one drogę łączącą Wielkopolskę oraz południowe pogranicze kujawsko-wielkopolskie z Kujawami czy Krajną⁵. Noteć wraz z wymienionymi jeziorami miała także duże znaczenia dla komunikacji dalekosiężnej, łączy się ona bowiem z Odrą, przez którą istniała możliwość dotarcia do Morza Bałtyckiego⁶. Podobnie sytuacja wyglądała w przypadku Wisły, której znaczenie komunikacyjne, a z pewnością i handlowe, było bardzo duże. Największa rzeka na ziemiach polskich, łącząca południowe rejony tego obszaru z Morzem Bałtyckim, musiała pełnić niepoślednią rolę w kontaktach lokalnych i dalekosiężnych⁷. Mniejsze znaczenie komunikacyjne miała Brda, w przypadku której badacze dostrzegają przede wszystkim znaczenie brodów, w mniejszym zaś stopniu zwracano uwagę na problem lokalnej komunikacji na linii zachód – wschód⁸. Z kolei takim rzekom jak Bachorza⁹

136–137, 147–150; J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2002, s. 130–132, 145–147.

⁵ Wykluczam możliwość wodnego połączenia Notecią Gopła z Jeziorem Ślesińskim, co sugerowano swego czasu w starszej literaturze; zob. W. Surowiecki, *O rzekach i spławach krajów Księstwa Warszawskiego*, w: *Dziela Wawrzyńca Surowieckiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1861, s. 306–307.

⁶ Ślady kontaktów poprzez rzekę Noteć na dużą skalę są obserwowalne już od wczesnego neolitu; J. Rola, *Pradolina Noteci na szlaku kontaktów społeczności neolitu i wczesnej epoki brązu*, w: *Pradolina Noteci na tle...*, s. 108 n. O znaczeniu Noteci jako szlaku komunikacyjnego we wczesnym średniowieczu zob. A.M. Wyrwa, dz. cyt., s. 286.

⁷ Znaczenie Wisły dla komunikacji średniowiecznej było przedmiotem m.in. następujących studiów: R. Grodecki, *Znaczenie handlowe Wisły w epoce piastowskiej*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisław Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 278 n.; M. Kielczewska, *O podstawy geograficzne Polski*, Poznań 1946, s. 130–132.

⁸ W. Posadzy, A. Wędzki, dz. cyt., s. 162; L. Łbik, *Średniowieczne brody i przeprawy na dolnej Brdzie w okolicy Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 19, 1997, s. 131–133, 135–138, 140–143. Nie ma podstaw twierdzenie o możliwość komunikacji jednym ciągiem wodnym poprzez Noteć i Brdę z Wisłą.

⁹ E. Wiśniewski, *Dolina Bachorzy – problem jej genezy i znaczenia w okresie wczesnośredniowiecznym*, „Przegląd Geograficzny” 46, 1974, z. 2, s. 276–278. W artykule tym autor omówił także dotychczasową literaturę dot. problemu żeglowności rzeki Bachorzy, a także poziomu jej wód w okresie średniowiecza. Podobnie zob. K. Górski, *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 2, 1953, s. 40; odmienne spojrzenie zob.: W. Kowalenko, dz. cyt., s. 59–60, 98; W. Hensel,

czy Zgłowiączka¹⁰ przypadała raczej rola regionalna. Nie bez znaczenia pozostawał fakt spławności oraz ewentualnej żeglowności tych najmniejszych z wymienionych cieków wodnych. Zagadnienie samej doliny Bachorzy komplikuje dodatkowo bifurkacja wód, która miała miejsce zapewne także w średniowieczu¹¹.

Możliwości żeglugowe związane były z poziomem wód w poszczególnych zbiornikach. W średniowieczu był on wyższy niż obecnie, ale rozbieżności przy jego ustaleniu wywołały dyskusje naukowe. Przykładem może być jezioro Gopło, którego obecny poziom wynosi 76,8–77,2 m n.p.m.¹², podczas gdy w interesującym mnie okresie sięgał około 80 m n.p.m.¹³ Pojawiające się hipotezy o poziomie nawet 83,2 m n.p.m.¹⁴ nie znajdują potwierdzenia. Analiza rozmieszczenia nadgoplańskiego osadnictwa wyklucza, by wody tego jeziora sięgały takiej wysokości¹⁵. Szczególne znaczenie w tym kontekście mają wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski, potwierdzające, że średniowieczne osadnictwo w przeważającej mierze pojawia się właśnie na wysokości powyżej 80 m n.p.m. Przykładem

Najdawniejsze stolice Polski, Warszawa 1960, s. 72; W. Hensel, A. Cofta-Broniewska, *Starodawna Kruszwica. Od czasów najdawniejszych do roku 1271*, Wrocław 1961, s. 15; Z. Mastynski, S. Rogiński, *Studium historyczno-hydrologiczne jeziora Gopła*, Bydgoszcz 1964, s. 20, 24; J. Grześkowiak, *Wczesnośredniowieczna przystań rzeczna w Wieniucu, pow. Włocławek*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 1, 1968, s. 201–204.

¹⁰ J. Grześkowiak, dz. cyt., s. 201–204; A. Andrzejewska, *Średniowieczny zespół osadniczy w Zgłowiączce na Kujawach*, Włocławek 1996, s. 23–25.

¹¹ E. Wiśniewski, dz. cyt., s. 270, 272, 278, ryc. 1.

¹² Przyjąłem wysokość w m n.p.m. z pracy A. Chońskiego ze względu na aktualność tego tytułu: tenże, dz. cyt., s. 534. Por. starszą literaturę: W. Hensel, dz. cyt., ryc. 47; W. Hensel, A. Cofta-Broniewska, dz. cyt., ryc. 5; E. Wiśniewski, dz. cyt., s. 276; W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, dz. cyt., s. 138.

¹³ W. Kowalenko, dz. cyt., s. 55–57; E. Wiśniewski, dz. cyt., s. 278.

¹⁴ W. Sperczyński, *Gopło i Kruszwica*, Poznań 1923, s.11; Z. Mastynski, S. Rogiński, dz. cyt., s. 20, 24; W. Mrózek, *Charakterystyka środowiska geograficznego Kruszwicy i części zlewni jeziora Gopła*, w: *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń 1965, s. 50.

¹⁵ Na problem ten zwróciło już uwagę kilku autorów: W. Kowalenko, dz. cyt., s. 56–57; E. Wiśniewski, dz. cyt., s. 278; B. Dzieduszycka, *Rejestr stanowisk archeologicznych w rejonie Jez. Gopła (woj. Bydgoszcz)*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” 26, 1975, mapa; W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, dz. cyt., s. 136–138, ryc. 2, 4; B. Dzieduszycka, *Z badań nad kształtowaniem się osadnictwa wczesnośredniowiecznego na przykładzie regionu nadgoplańskiego, regionu zachodnich Pałuk i regionu środkowego biegu Baryczy*, „Slavia Antiqua” 35, 1994, s. 71, 76, ryc. 1. Cenne mogą okazać się także karty ewidencji stanowisk znajdujące się w Wojewódzkich Urzędach Ochrony Zabytków (dalej: WUOZ), a pochodzące w głównej mierze z badań powierzchniowych wykonywanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (dalej: AZP).

niech będzie obszar AZP 48–41¹⁶ – rejon Giżewa – Gocanowa – Ostrowa nad Gopłem – Lachmirowic¹⁷. Problem wymaga jednak dalszych studiów nad rozmieszczeniem osadnictwa. Należy przy tym pamiętać, że również w średniowieczu poziom wód w omawianym zbiorniku wodnym był zmienny, co wymaga od nas dokładnego wydatowania wszystkich nadgoplańskich osad w celu porównania ich z kolejnymi transgresjami¹⁸.

Warto także zwrócić uwagę na dzisiejsze jezioro Szarlej, którego obecny poziom – 76,8 m n.p.m.¹⁹ – też nie odzwierciedla dawnych stosunków hydrograficznych i systematycznie maleje²⁰. Z opisów Jana

¹⁶ Autor sprawozdania z tychże badań powierzchniowych także zauważył taką tendencję: „Stanowiska z badań powierzchniowych usytuowane były głównie na zboczach i krawędziach niewysokich wzniesień, z reguły jednak w pewnej odległości od głównego zbiornika jeziora”; zob. W. Dzieduszycki, *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych na obszarze 48–41, w rejonie Giżewo – Gocanowo – Ostrowo n/Gopłem – Lachmirowice*, Delegatura WUOZ w Bydgoszczy.

¹⁷ W Racicach najbliższym zachodniego brzegu zbiornika wodnego jest położone stanowisko 19 (osady ze średniowiecznych faz C, D, E–F) z obszaru AZP 48–41. Znajduje się ono powyżej 80 m n.p.m. Nieco inaczej sytuacja prezentuje się po wschodniej stronie jeziora Gopło, gdzie osady znajdujące się bardzo blisko brzegu są umiejscowione na wyniesieniach ponad poziom 80 m n.p.m., tworząc w okresie średniowiecza zapewne wyspy. Przykładem może być stanowisko 29 z Gocanowa (śląd osadniczy z fazy E oraz osada z XIV w.), znajdujące się na granicy 80,1 m n.p.m. Główna jednak grupa stanowisk znajduje się w pewnej odległości od wschodniego brzegu zbiornika wodnego. Dotyczy to chociażby stanowisk z Rusinowa o nr. 37 (osada z fazy E2–E3–F), 38 (osada z fazy E), 39 (osada? z fazy E), które umiejscowione są wzdłuż izohipsy 80 m n.p.m. Inne stanowiska, jak te z Ostrowa nad Gopłem (nazwa wskazuje na dawną wyspę), o nr. 56 (śląd osadniczy z fazy F), 58 (osada z fazy F), 59 (osada z fazy F), 60 (osada z fazy E i śląd osadniczy z fazy F), 61 (osada z fazy F oraz śląd osadniczy z XIV w.), 62 (śląd osadniczy z fazy E oraz F), 63 (osada z fazy D i z późnego średniowiecza), także położone są powyżej 80 m n.p.m. Jedynym wyjątkiem od granicy osadnictwa związanego ze wspomnianą izohipsą 80 m n.p.m. jest stanowisko 31 z Rusinowa, gdzie zarejestrowano śląd osadniczy z fazy E2 oraz domniemane ślady mezolitycznego obozowiska. Trzeba jednak mieć na uwadze fakt, że śląd osadniczy to najmniejsza kategoria stosowana w badaniach powierzchniowych AZP, a pojedyncze fragmenty naczyń ceramicznych mogły zawsze przypadkowo trafić do zbiornika wodnego. Na koniec warto jeszcze wspomnieć o stanowiskach nr 25 (osada z fazy D–E1 i osada z późnego średniowiecza), 26 (osada z fazy D i z E3), 27 (osada z późnego średniowiecza). One także znajdują się powyżej 80 m n.p.m. Te ostatnie zostały jednak na mapie wśród dokumentacji podpisane trudnym do weryfikacji określeniem „źle zrobione”.

¹⁸ Problem transgresji dla obszaru Polski omawiają: W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, dz. cyt., s. 135–138.

¹⁹ A. Choiński, dz. cyt., s. 520.

²⁰ E. Wiśniewski, dz. cyt., s. 277. Proces wysychania jezior jest obserwowalny zwłaszcza na przykładzie jeziora Gopło. Głównym zagrożeniem dla niego, jak i okolicznych jezior, jest rozwijająca się odkrywka Tomisławice Kopalni Węgla Brunatnego „Konin”.

Długosza można wywnioskować, że w późnym średniowieczu stanowiło ono część Gopła²¹. Edward Wiśniewski obliczył, że podniesienie się poziomu Gopła do wysokości 78 m n.p.m. doprowadziłoby do połączenia obu zbiorników²². W związku z tym przy 80 m n.p.m., czyli najwyższej możliwej wysokości poziomu wód jeziora Gopło, takie zespolenie miało z pewnością miejsce.

Zbiornik wodny przedłużał się także w kierunku południowym²³. Odnośnie tej kwestii są jednak pewne rozbieżności wynikające z relacji Jana Długosza o południowych krańcach jeziora Gopło. Zwykle była ona traktowana w literaturze naukowej bezkrytycznie. W związku z tym przyjmowano, że jezioro „powstaje u miasteczka Noteci”²⁴. Takie rozumienie zasięgu Gopła w okresie średniowiecza przedstawił m.in. Władysław Kowalenko²⁵. Hipotezy tej jednak nie da się obronić. Opisy Jana Długosza są w kwestii źródeł Noteci i południowego krańca jeziora Gopło mało wiarygodne. Kronikarz najprawdopodobniej nie znał miejsca, skąd rzeka brała swój początek, a w jego relacji widoczne są sprzeczności. W jednym miejscu pod miasteczkiem Noteć umiejscawia on początek jeziora Gopło, podczas gdy w dwóch innych ustępach

²¹ „Ponieważ zaś jezioro Gopło tak bardzo za wielkie i znakomite powszechnym zdaniem Polaków uchodzi, że gdy chcą Polacy oznaczyć, że jakaś rzecz jest wielka, wielkość jej określają nazwą Gopło od wielkości owego jeziora. Także i ja bacząc na rozgłos jego i na używanie jego nazwy, jemu pierwszeństwo między jeziorami polskimi przyznaję. Gopło, położone w prowincji Wielkopolsce, najobszerniejsze i najślawniejsze wśród Polaków, obfituje w takie mnóstwo ryb, że ryby złowione w nim wozami po sąsiednich wsiach rozwożone, nie tyle dostatek, ile raczej obfitość potrzeb mieszkańców zaspokajają. Zaczyna się ono u źródła Noteci pod miasteczkiem noszącym jego nazwę, z tryskających źródeł i zaledwie się zaczyna, a już zaraz staje się wielkie i głębokie, tak długim i szerokim rozlewając się zwierciadłem, że patrzącym przedstawia widok morza. Pół mili bowiem na szerokość i 5 mil na długość rozciąga się, by potem koło zamku Szarlej wypuścić z siebie niemalą rzekę, zwaną Noteć, z jego wnętrza wypływającą”; J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 1, tłum. S. Gawęda, Warszawa 1961, s. 139–140 (tenże, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 1–2, Warszawa 1964, s. 91). Kronikarz, opisując jezioro, nie wymienia grodu w Szarleju, jako umiejscowionego nad innym zbiornikiem wodnym niż Gopło. Podczas gdy obecnie *castrum* Szarlej jest położony nad innym jeziorem.

²² E. Wiśniewski, dz. cyt., s. 277; por. W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, dz. cyt., s. 136–138.

²³ W. Kowalenko, dz. cyt., s. 52–53; W. Mrózek, dz. cyt., s. 50.

²⁴ J. Długosz, *Roczniki...*, ks. 1, s. 140 (tenże, *Annales...*, ks. 1, s. 91).

²⁵ Autor uznał, że w rejonie wsi Noci do omawianego zbiornika wodnego wpadała rzeka Noteć. Jednocześnie stwierdził, że skoro obecne jezioro Mielno nie pojawia się w opisach Długosza, to zapewne było ono częścią Gopła. W ten sposób W. Kowalenko wysunął hipotezę, że Gopło sięgało o 7 km dalej na południe niż obecnie; zob. tenże, dz. cyt., s. 52–53.

informuje, że znajdują się tam źródła rzeki Noteć²⁶. Pewne spostrzeżenia mogą nasuwać analizy Kowalenki, który wyznaczył w latach pięćdziesiątych XX w. wartość poziomu wód jezior Gopło i Mielno na odpowiednio: 77,1 i 78 m n.p.m.²⁷ Przy założeniu, że w średniowieczu poziom wód Gopła sięgał 80 m n.p.m., można rozpatrywać możliwość istnienia wówczas połączenia między dzisiejszymi dwoma zbiornikami²⁸. Trudno jednak przyjąć, że istniał wówczas jeden duży zbiornik wodny.

Sytuacja na południu Gopła nie może być porównywana z warunkami hydrograficznymi na północy tego jeziora, dziś bowiem od jeziora Szarlej oddziela je liczący tylko 1850 m pas mokradeł. Natomiast zbiornik wodny Mielno znajduje się w odległości aż 6,5 km od południowego brzegu Gopła. Pełna weryfikacja koncepcji dalekiego południowego zasięgu Gopła w średniowieczu jest utrudniona ze względu na zniszczenia śladów osadnictwa średniowiecznego spowodowane budową kanału Warta–Gopło. Mogły one wyznaczać ówczesny zasięg koryta Noteci lub ewentualnie jeziora Gopło. Niestety brak szerszego kontekstu odkryć poczynionych podczas inwestycji nie pozwala szczegółowo rekonstruować zasięgu okolicznego osadnictwa, choć zanotowano liczne ślady obecności ludzkiej na tym terenie²⁹. Stąd należy zachować ostrożność w akcentowaniu i uwypuklaniu roli jeziora Gopło na odcinku jego domniemanego południowego koryta³⁰.

Kolejnym elementem odgrywającym istotną rolę w sieci hydrograficznej jest rzeka Noteć, drugi pod względem wielkości ciek wodny

²⁶ „Także Noteć, której źródło [jest] koło miasteczka Noteci”; zob. J. Długosz, *Roczniki...*, ks. 1, s. 119 (tenże, *Annales...*, ks. 1, s. 81). „Także Noteć, mająca źródło koło miasteczka Noteć, zasila bardzo znaczne jezioro Gopło...”; zob. J. Długosz, *Roczniki...*, ks. 1, s. 119, 122 (tenże, *Annales...*, ks. 1, s. 81, 82). Długosz nazwę rzeki skojarzył z nazwą wsi, tymczasem wiadomo, że Noteć rozpoczyna swój bieg od jeziora Przedcza (pierwsza z hipotez) lub też jej początków należy szukać w jednym z trzech zbiorników: Jezioro Brdowskie, Modzerowskie lub Długie. Szeroko problem ten wraz z prezentacją starszej literatury omówił A. Tomczak, dz. cyt., s. 5–18.

²⁷ W. Kowalenko, op. cit., s. 56–57 (ryc.).

²⁸ W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, dz. cyt., s. 136–138.

²⁹ L. Sawicki, *Działalność wydziału konserwacji i badań zabytków w terenie w latach 1945–1947*, „Sprawozdania PMA” 1, 1948, s. 113–114; J. Antoniewicz, *Zabytki odkryte w miejscowości Goplano, w pow. Aleksandrów na Kujawach*, „Sprawozdania PMA” 2, 1948–1949, z. 1–4, s. 46–48, 60–61.

³⁰ W. Kowalenko wysunął hipotezę o roli i powiązaniach jeziora Gopło z tzw. łańcuchem jezior ślesińskich (Ślesińskie, Mikorzyńskie, Wąsoskie, Pątnowskie, Gosławickie). Ten ostatni łańcuch miał poprzez rzekę Goplenicę łączyć wspomniane zbiorniki z Wartą; zob. tenże, dz. cyt., s. 53–54, 67–70, 92–93, 95–98. Problem ten wraz z rolą tzw. Przewłoki (obecnie wieś Żółwiniec) oraz znaczeniem łańcucha jezior: Ślesińskiego, Mikorzyńskiego, Wąsoskiego, Pątnowskiego, Gosławickiego wymaga bardziej szczegółowego omówienia w osobnej rozprawie.

Kujaw. Jej poziom w średniowieczu był wyższy od obecnego o 1 m, co miało znaczenie dla żeglugi śródlądowej³¹. Warto także odnotować fakt, że poziom wód na mniejszych zbiornikach znajdujących się na trasie przepływu Noteci – takich jak jeziora: Wolickie, Sadłogoszcz, Mielno, Ludzisko, Piotrowickie-Węgiereckie, Brdowskie, Modzerowskie, Długie i Przedecz – także musiał być wyższy niż obecnie. Podobnie było w przypadku Wisły³² i Brdy³³, których możliwości żeglugowe stymulowały rozwój handlu³⁴.

Znacznie bardziej skomplikowana jest problematyka małych rzek, takich jak Zgłowiączka czy Bachorza. Z pewnością wysokość poziomu ich wód w średniowieczu była wyższa niż obecnie³⁵. Natomiast żeglowność tych cieków wodnych jest dyskusyjna. Dotyczy to przede wszystkim kwestii jednokierunkowego połączenia wodnego na linii jezioro Gopło – Wisła, na istnienie którego zwrócił uwagę Wiśniewski³⁶. W literaturze dość mocno akcentowano rolę tego szlaku komunikacyjnego³⁷, ale warto pamiętać o ograniczeniach w postaci bifurkacji wód Bachorzy i wzniesienia siniarzewskiego znajdującego się na wysokości 84 m n.p.m.³⁸

³¹ A.M. Wyrwa, dz. cyt., s. 285.

³² W przypadku Wisły trzeba zaznaczyć, że budowa stopnia wodnego (1969–1970), a zarazem zbiornika w okolicy Włocławka zaburzyła bliższy średniowiecznemu obraz hydrografii na interesującym mnie odcinku rzeki; zob. J. Szupryczyński, *Wpływ zbiornika wodnego we Włocławku na środowisko geograficzne doliny Wisły*, „Przegląd Geograficzny” 53, 1981, z. 1, s. 155 n.; L. Starkel, *Stan badań nad historią doliny Wisły w glacialu i holocenie*, „Przegląd Geograficzny” 53, 1981, z. 1, s. 5–12, ryc. 1, 2.

³³ Hydrografia w najbliższej okolicy Brdy była dawniej odmienna od współczesnej. Dotyczy to zwłaszcza obszaru, na którym budowano w latach 1772–1775 Kanał Bydgoski łączący Notecę przez Brdę z Wisłą. Jednocześnie sama Brda tworzyła liczne bagna. Podobnie wyglądała hydrografia terenu między omawianą rzeką a Notecią; zob. W. Surowiecki, dz. cyt., s. 334–336.

³⁴ R. Grodecki, dz. cyt., s. 277.

³⁵ Dla Zgłowiączki poziom wód miał być wyższy w okresie średniowiecza o 1 m; J. Grześkowiak, dz. cyt., s. 194, 201. W przypadku Bachorzy sytuacja była zapewne analogiczna. Warto zauważyć, że podczas roztopów wiosennych następuje bardzo duży wzrost poziomu wody w korycie Bachorzy, a jej dolina każdej wiosny jest w dużym stopniu zalana. Duże podtopienia okolicznych łąk były zauważalne chociażby wiosną 2006 czy w 2010 r. Na podstawie autopsji i corocznych, czasami kilkakrotnych obserwacji doliny Bachorzy można odnotować na kilku odcinkach koryta cieku powtarzalność tego zjawiska. W tym miejscu warto także przytoczyć dane liczbowe z 8 III 1958 r., kiedy stan wody w rzece wynosił 122 cm i był jednym z wyższych w XX w. poziomów; zob. W. Mrózek, dz. cyt., s. 46.

³⁶ E. Wiśniewski, dz. cyt., s. 276–278.

³⁷ W. Kowalenko, dz. cyt., s. 59, 69–70, 98–99; J. Grześkowiak, dz. cyt., s. 201–204.

³⁸ U. Puckalanka, *Zasięg Gopła a jego połączenie z Wisłą w naszej erze*, „Przegląd Zachodni” 8, 1952, nr 11/12, s. 579, 581–582, 584; K. Górski, dz. cyt., s. 40; tenże, *Dzieje Kruszwicy do końca XVIII w.*, w: *Kruszwica. Zarys...*, s. 201.

W związku z tym należy raczej przyjąć, że Bachorza i Zgłowiączka były raczej używane do komunikacji jako osobne ciekie wodne o znaczeniu lokalnym³⁹. Doliny tych rzek mogły być także wykorzystywane jako szlaki drogowe, stanowiły one bowiem dobre wyznaczniki kierunkowe z terenów nadgoplańskich do Wisły⁴⁰. Oczywiście, poruszano się wówczas przede wszystkim zboczami dolin, a nie ich zabagnionymi dnami, w których płynęły ciekie wodne. W przypadku Zgłowiączki warto zwrócić uwagę na transport soli, jaki najprawdopodobniej odbywał się z miejscowości o tej samej nazwie m.in. w kierunku Wisły⁴¹. Potwierdzeniem żeglugi na tej rzece może być odkryta w Wieńcu przystań rzeczna z X–XII w. oraz dwa wiosła z tego okresu⁴². O tym, że Zgłowiączka odgrywała znaczącą rolę w handlu świadczy także istnienie na niej komory celnej wzmiankowanej w dokumencie Kazimierza Konradowica z 6 X 1250 r.⁴³ Wydaje się, że to właśnie Zgłowiączka miała większe znaczenie dla kujawskiej komunikacji wodnej niż Bachorza. Ta druga była lokalną drogą wodną, ale także na niej musiał odbywać się ruch średniowiecznych łodzi, co potwierdza odkrycie korabi⁴⁴. Warto także podkreślić rolę tej rzeki jako miejsca, gdzie w nadbachorskiej Dziewie pod rokiem 1252 funkcjonowała komora celna⁴⁵. Najprawdopodobniej w tej samej miejscowości istniała także przeprawa przez rozlewiska

³⁹ Hipoteza o połączeniu w średniowieczu Bachorzy ze Zgłowiączką nie ma podstaw źródłowych, ale nawet jeśli przyjmemy taką możliwość, to żegluga na tych rzekach musiała być bardzo utrudniona.

⁴⁰ E. Wiśniewski, dz. cyt., s. 278.

⁴¹ Problem miejscowości Zgłowiączki jako znacznego ośrodka solewarskiego był omawiany w przynajmniej kilku tekstach naukowych; zob. R. Kobendza, *Solanki i rośliność halofitowa w Zgłowiączce na Kujawach*, „Kosmos” 47, 1922, s. 52–59; A. Jodłowski, *Badania archeologiczne nad początkami eksploatacji soli w Polsce środkowej*, „Sprawozdania Archeologiczne” 29, 1977, s. 185–186, ryc. 1, 3; A. Andrzejewska, *Średniowieczna warzelnia soli w Zgłowiączce na Kujawach*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 1, 1994, s. 119–129; też, *Zespół osadniczy w Zgłowiączce koło Lubrańca*, w: *Stolica i region. Włocławek...*, s. 137–139, 143, ryc. 2; też, *Średniowieczny zespół osadniczy w Zgłowiączce na Kujawach...*, s. 13–14, 20–22, 32–33, 137–144, 146, 152–154, 156–159, 162–165, 167.

⁴² J. Grześkowiak, dz. cyt., s. 193–204.

⁴³ „Canonicis eciam eiusdem ciuitatis hoc recognoscimus, quod ad ipsos theloneum pertinet a foro Zgouendie usque in Wislam, ubicunque fluuius Zgouendia transeatur”; *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1887, nr 13.

⁴⁴ M. Borucki, *Ziemia Kujawska*, Warszawa 1882, s. 208; W. Kowalenko, dz. cyt., s. 59, przyp. 31.

⁴⁵ „Item in Zeue soluitur theloneum de solo alleo quod Cruswiciensy pertinent castellano”; *Codex diplomaticus Prussicus*, t. 1, wyd. J. Voigt, Königsberg 1836, nr 90.

Bachorzy⁴⁶, potwierdzająca, że mokradła tej rzeki stanowiły pewną przeszkodę w komunikacji oraz rozwoju szlaków handlowych na linii północ – południe, a przechodzących przez tę część Kujaw⁴⁷.

Podobną rolę do omawianych wyżej cieków wodnych mogła pełnić, położona na granicy Kujaw i Wielkopolski, Kwieciszówka. Jednocześnie stanowiła ona wyznacznik kierunkowy w stronę jezior: Janikowskiego, Trłąg i Bronisław. Tymi zbiornikami wodnymi można było przedostać się do Noteci i dalej podróżować nią w kierunku Nakła. U wyjścia rzeki z Jeziora Janikowskiego znajdowało się miejsce poboru myta wzmiankowane pod rokiem 1336⁴⁸. Warty odnotowania jest także fakt, że poziom wód na obecnym Zbiorniku Pakoskim nie jest odzwierciedleniem stosunków wodnych ze średniowiecza, gdyż powstał on w latach 1972–1974 w wyniku połączenia wód z trzech jezior: Janikowskiego, Trłąg i Bronisław. Wówczas przebadano duży obszar z licznymi stanowiskami, które następnie zostały zalane wodami powstałego zbiornika. Wokół dawnych jezior skupiało się intensywne osadnictwo średniowieczne z najbardziej charakterystycznymi pod tym względem obszarami wokół *castrī* w Jankowie, położonego na wyspie⁴⁹ oraz terenem na północnym krańcu Jeziora Janikowskiego w Pakości⁵⁰.

Przedstawiona wyżej krótka charakterystyka sieci wodnej na Kujawach nasuwa kilka spostrzeżeń. Po pierwsze, współczesna hydrografia z obszaru Kujaw nie odzwierciedla jej średniowiecznej specyfiki. Po drugie, hydrografia tego regionu jest zdominowana przez dwie duże rzeki i jedno potężne jezioro, którym jest Gopło⁵¹. Dodatkowo całość sieci wodnej uzupełniają dość liczne jeziora i mniejsze rzeki, przy czym duża część zbiorników umiejscowiona jest w taki sposób, że tworzy naturalne szlaki komunikacyjne. Po trzecie, drogi wodne z obszaru

⁴⁶ Z. Guldon, J. Powierski, dz. cyt., s. 88–89, 101. Por. K. Górski, *Topografia...*, s. 41: „Dalej z Piasków w kierunku północno-wschodnim biegła droga do innej, dogodniejszej przeprawy przez bagna Bachorzy między Popowem a Dziewą”. W tym przypadku chodzi oczywiście o przeprawę na linii północ – południe między Dziewą a Paprosem. Autor błędnie podał nazwę drugiej z tych miejscowości, określając ją jako Popowo.

⁴⁷ Bachorzę z pewnością przecinała droga toruńsko-wrocławska, przechodząca przez Radziejów – Konin – Kalisz – Ołobok – Ostrzeszów – Oleśnicę. O szlaku tym pisał S. Weyman, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, s. 101.

⁴⁸ Tamże, s. 126.

⁴⁹ *Wykaz stanowisk archeologicznych z arkusza 45–38 oraz Karty ewidencji stanowisk*, Delegatura WUOZ w Bydgoszczy.

⁵⁰ *Wykaz stanowisk archeologicznych z arkusza 44–38 oraz Karty ewidencji stanowisk*, Delegatura WUOZ w Bydgoszczy. Por. B. Danielczyk, *Badania powierzchniowe w dorzeczu górnej Noteci*, „Sprawozdania Archeologiczne” 21, 1969, s. 314–316.

⁵¹ Obecna powierzchnia zwierciadła wody jeziora Gopło to 2154,5 ha; zob. A. Choiński, dz. cyt., s. 534.

Kujawy były użytkowane jako szlaki handlowe oraz wykorzystywane do rozmieszczenia piastowskich komór celnych i miejsc poboru myta. Po czwarte wreszcie, doliny rzeczne na Kujawach przecinają ten region zarówno południkowo, jak i równoleżnikowo. Ta specyfika hydrograficzna przyczyniła się do rozwoju komunikacji wodnej i spowodowała potrzebę rozbudowywania licznych przepraw.

Korabniki, Niewody oraz Rybitwy i ich znaczenie w funkcjonowaniu książęcego regale wodnego

Wszystkie omawiane wyżej elementy, związane ze specyficzną siecią hydrograficzną Kujaw oraz wykorzystywaniem zbiorników i cieków wodnych do celów komunikacyjnych, trzeba odnieść do problematyki interesujących mnie kategorii książęcej ludności służebnej. Jednocześnie należy zastanowić się nad miejscem tych służebników w organizacji gospodarczej państwa piastowskiego oraz ich rolą w średniowiecznych grodach, przy których funkcjonowali.

Dla wyjaśnienia, czym zajmowali się korabnicy, warto przytoczyć słowa Karola Buczka: „Trudnili się oni najprawdopodobniej wyrobem większych statków rzecznych, a może i morskich, jedne bowiem i drugie objęte były monarszym regale”⁵². W związku z tym nie może dziwić obecność tego typu ludności przy dużych zbiornikach wodnych, we wsiach wzmiankowanych w źródłach pisanych. Na Kujawach korabnicy byli umiejscowieni odpowiednio nad Wisłą nieopodal Włocławka oraz między Kruszwicą, Sławskiem a Kobylnikami, w niedalekiej odległości od jeziora Gopło⁵³. Omawiana kategoria ludności służebnej podlegała bezpośrednio administracji kasztelańskiej, do której grodów trafiały jej wyroby, następnie rozdysponowywane między księcia, administrację lokalną oraz Kościół⁵⁴.

⁵² K. Buczek, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław–Kra-ków 1958, s. 61.

⁵³ Tamże; K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek*, Poznań 2000, mapa; Korabniki pod Kruszwicą obecnie nie istnieją.

⁵⁴ Odnośnie do osad służebnych i ich miejsca w administracji piastowskiej uznaje za obowiązujące hipotezy K. Modzelewskiego, który w wyczerpujący sposób udowodnił, że osady służebne były bezpośrednio poddane jurysdykcji kasztelańskich urzędników książęcych; zob. tenże, dz. cyt., s. 155–174. Na temat osad służebnych w państwie Piastów i gospodarczej roli dworów książęcych i grodów kasztelańskich ponadto pisali m.in.: R. Grodecki, *Książęca włość trzebnicka na tle organizacji majątków książęcych w Polsce XII wieku*, KH, t. 26, 1912, s. 433–473; tenże, *Studia nad dziejami gospodarczymi Polski XII w.*, KH, t. 29, 1915, s. 257–294; K. Tymieniecki, *Najdawniejsza*

Korabnicy spod Kruszwicy po raz pierwszy pojawiają się w źródłach pisanych w 1271 r. w dokumencie Bolesława Pobożnego⁵⁵. Następnie ponownie ta sama kategoria ludności służebnej występuje w materiale źródłowym z lat 1318⁵⁶ i 1341⁵⁷. Za każdym razem chodzi o korabników osiedlonych nieopodal Sławska, między Kobylnikami a Kruszwicą. Bardzo ważne jest położenie omawianych Korabnik – w najbliższym otoczeniu kasztelańskiego grodu. Warto zauważyć, że wokół Kruszwicy znajduje się przynajmniej kilka miejscowości, które swoje nazewnictwo zawdzięczają żyjącej tam ludności służebnej⁵⁸. Odnotować również trzeba, że Kruszwica we wczesnym średniowieczu była siedzibą komesa prowincji⁵⁹. W związku z tym stanowiła ona także największą kasztelanię

ustawa dworska, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone Franciszkowi Bujakowi*, red. A. Walawender, Lwów 1931, s. 21–44; tenże, *Organizacja rzemiosła wczesnośredniowiecznego a geneza miast polskich*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 3, 1955, s. 32 n.; tenże, *Majętność książęca w Zagościu i pierwotne uposażenie klasztoru joannitów na tle osadnictwa dorzecza dolnej Nidy*, w: tenże, *Pisma wybrane*, Warszawa 1956, s. 35–126; tenże, *Ustrój społeczno gospodarczy wczesnej doby piastowskiej*, w: tamże, s. 159–203; K. Buczek, dz. cyt., s. 5 n.; K. Modzelewski, *Z badań nad organizacją służebną w Polsce wczesnofeudalnej*, KHKM, t. 9, 1961, z. 4, s. 703–741; T. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 5, 1967, s. 5–51; K. Buczek, *Z badań nad organizacją gospodarki w Polsce wczesnofeudalnej*, KHKM, t. 17, 1969, s. 193–230; K. Modzelewski, *Grody i dwory w gospodarce polskiej monarchii wczesnofeudalnej*, cz. 1, KHKM, t. 21, 1973, z. 1, s. 3–35; cz. 2, tamże, z. 2, s. 157–189; K. Buczek, *Organizacja służebna w pierwszych wiekach państwa polskiego*, „Małopolskie Studia Historyczne” 20, 1977, z. 3, s. 355–376; tenże, *Gospodarcze funkcje organizacji grodowej w Polsce wczesnofeudalnej (w. X–XIII)*, KH, t. 86, 1979, s. 363–384; tenże, *O ustroju społeczno-gospodarczym Polski wczesnofeudalnej (wiek X–XIII). Uwagi krytyczne na marginesie prac Karola Modzelewskiego*, „Małopolskie Studia Historyczne” 22, 1979, z. 1, s. 663–690; K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987, s. 99–108; tenże, *Organizacja gospodarcza...*, s. 11 n.; F. Dąbrowski, *Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku*, Warszawa 2007, s. 15 n.

⁵⁵ „[...] villam nostram que Korabnyki vulgariter nuncupatur, situatam iuxta Kobilrath et Sławsko in castellania Crusviciensis”; zob. KDW, t. 1, Poznań 1877, nr 614. Por. *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 14, Włocławek 1897, nr 170.

⁵⁶ „[...] filij Andree hereditatem ipsorum Corabnik wlgaliter nuncupatam”; zob. *Codex diplomaticus Poloniae* (dalej: CDP), t. 2, wyd. L. Ryszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1848, nr 225. Por. *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis...*, t. 14, nr 169.

⁵⁷ „Resignatio villae Korabniki prope Sławsko ultra Manthwy D-no episcopo Wladislaviensi per Andream haerodem de Sławoszewo, anno D-ni 1341”; zob. *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis...*, t. 14, nr 171.

⁵⁸ Skotniki, Świątniki, Sokolniki, Łagiewniki, Kobylniki, Żerniki; zob. K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza...*, mapa.

⁵⁹ W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, dz. cyt., s. 87; K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza...*, s. 180, mapa.

na obszarze Kujaw i to do niej splaywała znaczna część dochodów prowincji⁶⁰. Dlatego też zapewne oddalone od siedziby komesa prowincji osady służebne wytwarzały produkty na jej potrzeby⁶¹. W kasztelańskim grodzie następował podział dóbr między administrację lokalną, księcia i Kościół⁶². Także część łodzi produkowanych przez korabników pozostawała w zarządzie administracji prowincjonalnej. Fakt ten jest o tyle znaczący, że ze względu na położenie grodu kruszwickiego na półwyspie, a czasowo także na wyspie⁶³, w miejscu przeprawy na jeziorze Gopło⁶⁴ i na szlaku komunikacyjnym na linii północ – południe, zapotrzebowanie na korabie musiało być spore⁶⁵. Samo rynnowe jezioro Gopło, będące elementem specyficznie rozbudowanej sieci wodnej Kujaw, wykorzystywano do transportu drewna w rejon Kruszwicy z jego południowej części, w czym pewną rolę odgrywały korabie⁶⁶. Sytuacja taka wynikała ze znacznego odlesienia terenów wokół północnego odcinka zbiornika, z powodu budowy licznych grodów⁶⁷. Nie należy także

⁶⁰ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza...*, s. 107–108, 180, 183–184. Jeszcze w okresie rozbicia dzielnicowego, za rządów Kazimierza Konradowica (1231–1267), kasztelania kruszwicka nadal obejmowała duży obszar; zob. Z. Guldon, J. Powierski, dz. cyt., s. 104–105, ryc. 6.

⁶¹ Wśród tych osad należałoby wymienić: Konary, Skotniki (drugie z kolei), Świątniki, Szewce. Wszystkie one znajdowały się w granicach kasztelanii kruszwickiej jeszcze w okresie rządów Kazimierza Konradowica; zob. Z. Guldon, J. Powierski, dz. cyt., s. 104–105, ryc. 6.

⁶² Według K. Modzelewskiego dwór panującego otrzymywał około 60% dochodów, Kościół 1/10, a 1/3 całości dóbr pozostawała w zarządzie administracji kasztelańskiej; tenże, *Organizacja gospodarcza...*, s. 76–83, 182–184.

⁶³ W. Hensel, dz. cyt., s. 72–73; W. Hensel, A. Cofta-Broniewska, dz. cyt., s. 15–17; A. Cofta-Broniewska, *Kruszwica w starożytności i wczesnym średniowieczu*, w: *Kruszwica. Zarys...*, s. 132; K. Górski, *Dzieje Kruszwicy...*, s. 202; W. Dzieduszycki, *Wczesnośredniowieczna przeprawa...*, s. 181–182.

⁶⁴ W. Dzieduszycki, *Wczesnośredniowieczna przeprawa...*, s. 174–175, 181. Autor omówił odkrycia ze stanowiska 4a, gdzie znaleziono m.in. pozostałości przeprawy z okresu X/XI – pierwsza połowa XI w., a także ślady mostu z XII – pierwszej połowy XIII w. Por. K. Górski, *Topografia...*, s. 40–41; W. Hensel, dz. cyt., s. 84, 100; K. Górski, *Dzieje Kruszwicy...*, s. 202; W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, dz. cyt., s. 87, 91.

⁶⁵ Fakt zapotrzebowania na korabie w omawianym grodzie potwierdzają znalezione wiele nitów żelaznych, które były wykorzystywane w budowie dużych statków; zob. W. Hensel, A. Cofta-Broniewska, dz. cyt., 81, 115.

⁶⁶ W. Dzieduszycki, *Eksploatacja zasobów...*, s. 155, 158, 163.

⁶⁷ Na budowę samego mniejszego grodu kruszwickiego potrzebne było drewno z obszaru około 700–720 ha. Dodatkowo w celu zbudowania wału wczesnośredniowiecznego *castrum* w Kruszwicy należało przeprowadzić wycinkę około 2400 ha lasu. Do stawiania wałów wykorzystywano jednak głównie dębinę, a ta stanowiła tylko pewną część lasu. Dodatkowo należy pamiętać o wykorzystywaniu drewna do opału, budowy domostw, budynków gospodarczych, renowacji konstrukcji obronnych. Na samo budow-

bagatelizować roli jeziora Gopło jako zbiornika rybackiego⁶⁸, w przypadku zaś połowów korabie były nieodzowne. Same naturalia związane z regale wodnym z pewnością trafiały do siedziby komesa prowincji, co potwierdzają zarówno uchwytnie archeologicznie znaleziska pozostałości wielu gatunków ryb⁶⁹, jak i źródła pisane⁷⁰. Warto także mieć na uwadze, że nad jeziorem Gopło znajdowała się osada służebna Niewody⁷¹. Związana z nią kategoria służebników odpowiadała za produkcję wielkich sieci zwanych niewodami⁷². Niestety, podobnie jak w przypadku kruszwickich Korabnik, także Niewody trudno dziś precyzyjnie zlokalizować⁷³. Skoro jednak istniała potrzeba posiadania wielkich

nictwo mieszkalne potrzebne było drewno z lasu o powierzchni około 5,5 ha; zob. W. Dzieduszycki, *Problem eksploatacji zasobów leśnych na przykładzie wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej Kruszwicy*, „Sprawozdania Archeologiczne” 28, 1976, s. 285–286; tenże, *Eksploatacja zasobów...*, s. 145–166, tab. 1, 2, 3, 5, 7, ryc. 3; W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, dz. cyt., s. 123–124.

⁶⁸ W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, dz. cyt., s. 93–99.

⁶⁹ Podczas badań odkryto na grodzisku m.in. szczątki następujących ryb: leszcza, lina, szczupaka, okonia, jesiotra, suma, karasia, sandacza, karpia, klenia, sielawy, łososa, jazia czy wzdręgi; zob. W. Hensel, dz. cyt., 112; W. Hensel, A. Cofta-Broniewska, dz. cyt., s. 75, 119; A. Dzieczkowski, *Szczątki zwierzęce z wykopalisk archeologicznych w Kruszwicy, pow. Inowrocław, z lat 1959–1962*, „Sprawozdania Archeologiczne” 18, 1966, s. 391; W. Dzieduszycki, M. Kupczyk, dz. cyt., s. 94–95.

⁷⁰ Pierwsza wzmianka potwierdzająca znaczenie rybołówstwa na jeziorze Gopło pochodzi z tekstu Galla Anonima: „Tyle bowiem rozlano tam krwi ludzkiej i taka masa trupów wpadła do sąsiadującego z grodem jeziora, że od tego czasu żaden dobry chrześcijanin nie chciał jeść ryby z owej wody”; zob. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, wstęp i oprac. M. Plezia, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, ks. 2, rozdz. 5, s. 67 (oryg.: *Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, wyd. i wstęp K. Maleczyński, MPH s.n., t. 2, Kraków 1952, ks. 2, rozdz. 5, s. 72). Pisał o tym również J. Długosz, *Roczniki...*, ks. 1, s. 140 (tenże, *Annales...*, ks. 1, s. 91).

⁷¹ Źródła pisane, w których pojawiają się Niewody znad jeziora Gopło, pochodzą z 1293 i 1340 r. Pierwszy dokument dot. m.in. osady służebnej Niewodniki, którą wraz z wsią Cieślino książę wymienił na Kłobię i Choceń, należące do klasztoru łądzkiego: „dantes eisdem hereditates nostras que Nevodnici et Cheslino wlgariter nuncupantur, cum lacu qui Goplo dicitur ad prefatam hereditatem pertinentem (sic), cum omnibus utilitatibus que nunc in eis sunt aut umquam esse poterunt, pro duabus hereditatibus ipsorum, quorum una Cloba altera vero Hocene nominatur”; KDW, t. 2, Poznań 1878, nr 707. Drugi dokument, wystawiony w 1340 r. w Pyzdrach, dot. ponownie Niewodnik pod Kruszwicą: „pro hereditate ipsorum Newodnik vulgariter dicte (sic), ante Cruswiciam site (sic)”; tamże, nr 1197.

⁷² K. Buczek, *Książęca ludność...*, s. 66. Warto zwrócić uwagę, że na terenie zagęszczonego średniowiecznego osadnictwa, na północ od grodu, odnaleziono nie tylko liczne haczyki czy ości żelazne, ale także wiele ciężarków do obciążania sieci oraz kluczek do ich wiązania; zob. W. Hensel, dz. cyt., s. 112; W. Hensel, A. Cofta-Broniewska, dz. cyt., 108–110.

⁷³ Wiadomo jedynie, że Niewody były położone nad jeziorem Gopło niedaleko Kruszwicy. Pomocną w umiejscowieniu tej osady nie może być nazwa drugiej miejscowości, Cheslino, wymienionej wraz z nią w dokumencie Władysława Łokietka z 20 III

sieci, a wszelkie wody, w tym jeziora i rzeki, były objęte regale księżęcym, to także połów ryb był dokonywany na zlecenie urzędników księżęcych⁷⁴. Wydaje się świadczyć o tym kolejna kategoria ludności służebnej, związana z osadami o nazwie Rybitwy. *Piscatores* mieli prawo łowić we wszelkich zbiornikach wodnych należących do księcia, dostarczając ryby do siedzib komesów kasztelanii i prowincji. Rola tego produktu była bardzo duża, zwłaszcza w okresach licznych postów, kiedy unikano spożywania mięsa. Niezwykle interesującą kwestią jest to, że nazwy miejscowe Rybitwy nie pochodzą z terenów nadmorskich, a wyłącznie z obszarów nadjeziornych i nadrzeczných⁷⁵. W przypadku Kujaw miejscowość o tego typu nazwie usytuowana była w pobliżu jeziora Łącko i rzeki Noteci. Jej położenie wskazuje, że w XIII w. znajdowała się ona w jurysdykcji kasztelańskiego *castri* w Inowrocławiu⁷⁶. Taka sama kategoria ludności służebnej zamieszkiwała również Rybitwy na prawym brzegu Wisły, w ziemi dobrzyńskiej, bezpośrednio graniczącej z Kujawami⁷⁷. Warto także wspomnieć, że *piscatores* wraz z czterema jeziorami z pogranicza kujawsko-łęczyckiego wymienieni zostali w bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. jako część uposażenia opactwa Najświętszej Marii Panny w Łęczycy⁷⁸.

Druga z kujawskich osad służebnych o nazwie Korabniki znajdowała się pod Włocławkiem⁷⁹. Najstarsza zapiska odnosząca się do jej mieszkańców pochodzi z 15 VIII 1255 r. i jest zawarta w dokumencie Kazimierza Konradowicza⁸⁰. Następnie ta sama ludność służebna została wymieniona w kolejnym dokumencie, wydanym w 1266 w. przez księcia łęczyckiego i kujawskiego Kazimierza⁸¹. Korabniki miały być położone

1293 r. W tym przypadku chodzi bowiem najprawdopodobniej o wieś Cieślin położoną 4 km na zachód od średniowiecznego Inowrocławia.

⁷⁴ K. Buczek, *Książęca ludność...*, s. 75.

⁷⁵ Tamże, s. 75–79.

⁷⁶ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza...*, mapa.

⁷⁷ Tamże, mapa. Miejscowość ta znajduje się na północ od średniowiecznego *castri* w Przypuście.

⁷⁸ KDW, t. 1, nr 7; *Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich. Bulla gnieźnieńska z r. 1136*, wyd. O. Łaszczyńska, Poznań 1947, s. 15.

⁷⁹ K. Buczek, *Książęca ludność...*, s. 61; K. Jażdżewski, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 4, 1956, s. 121, 127, 139; A. Michałowski, *Początki osadnictwa*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, red. J. Staszewski, Włocławek 1999, s. 31; K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza...*, mapa.

⁸⁰ „[...] salua tamen hereditate hominum nostrorum ibidem degencium, qui wlgaliter Corabnicy nuncupantur”; zob. CDP, t. 2, cz. 1, nr 68.

⁸¹ „Dominus dux cessit in perpetuum domino episcopo et capitulo eius, ac eorum successoribus, de Drawl et Corabnic in ripa Wizle sytuatis”; zob. CDP, t. 2, nr 89. Por. *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis...*, t. 14, nr 68.

między dwoma odnogami Wisły i spełniać zadania śródlądowego portu oraz stoczni⁸², podlegając jurysdykcji grodu kasztelańskiego we Włocławku. Warto podkreślić, że zaplecze gospodarcze *Władystawia*, które w przeciwieństwie do Kruszwicy nie pełniło roli siedziby komesa prowincji, było znacznie mniejsze, także w zakresie obsługi ze strony służebników związanych z usługami typowymi dla regale wodnego. Nie można też w tym przypadku nie doceniać kwestii warunków glebowych determinujących rozwój osadnictwa. Pod tym względem nadgoplański obszar kruszwicki, położony na urodzajnych czarnych ziemiach, bardziej nadawał się pod uprawę rolnictwa niż rejon Włocławka, umiejscowiony na glebach piaszkowych czy piaskach wydmy⁸³. Służebnicy na co dzień uprawiali ziemię, a swoje usługi w postaci danej wytwórczości wykonywali okazjonalnie na potrzeby danych grodów. Nie można też zapomnieć o tym, że część nazewnictwa związana z dawnymi osadami służebnymi nie przetrwała do czasów współczesnych lub została włączona w granice rozwijającego się miasta Włocławek. Niewykluczone więc, że w okresie średniowiecza liczba służebników związanych z Włocławkiem i regale wodnym była znacznie większa niż możemy o tym sądzić na podstawie źródeł pisanych oraz obecnego nazewnictwa.

Rozmiary produkcji łodzi przez ludność służebną są trudne do określenia. Niemożliwe jest precyzyjne wskazanie, które ze znalezisk archeologicznych są typowymi wytworami korabników, choć słusznym wydaje się pogląd, że odpowiadali oni przede wszystkim za budowę dużych statków⁸⁴, których długość mogła sięgać 20 i więcej metrów. Jest też wielce prawdopodobne, że budowali oni również mniejsze łodzie. Liczba ich znalezisk najprawdopodobniej nie odzwierciedla skali wytwórczości. Z dotychczas odkrytych zabytków, które należy prawdopodobnie wiązać z korabiami, trzeba wymienić m.in.: łodzie – z koryta Bachorzy⁸⁵, z inowrocławskich Mątew⁸⁶, z ul. Grodzkiej

⁸² A. Michałowski, dz. cyt., s. 31.

⁸³ Z. Guldon, J. Powierski, dz. cyt., ryc. 1.

⁸⁴ R. Grodecki, *Znaczenie handlowe Wisły...*, s. 282; K. Buczek, *Książęca ludność...*, s. 61.

⁸⁵ Do odkrycia w nurcie Bachorzy omawianej korabi doszło w XIX w.; zob. M. Borucki, dz. cyt., s. 208.

⁸⁶ Łódź jednopienna z inowrocławskich Mątew została wydatowana dendrochronologicznie na okres po 1273 r.; zob. J. Łoś, *Łodzie dębne w zbiorach Muzeum Okręgowego im. L. Wyczółkowskiego w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 5, 2000, s. 172–173; W. Ossowski, *Wyniki ostatnich badań wczesnośredniowiecznych łodzi w Polsce*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń–Wrocław–Warszawa 2006, ryc. 1.

w Bydgoszczy⁸⁷; wiosła z Wieńca⁸⁸ oraz liczne nity z Kruszwicy służące do spajania elementów konstrukcji statków⁸⁹. Liczba tych odkryć nie jest duża, ale wymienione znaleziska należą do grupy zabytków rzadko rejestrowanych podczas prac archeologicznych⁹⁰. Sporadyczne badania koryt rzek czy dna jezior ograniczane są przez ich wysokie koszty, stopień trudności, a także czas ich trwania. Znacznie częściej odnotowywane są znaleziska będące elementami korabi, np. wiosła czy żelazne nity. Wszystkie znaleziska wskazują, że udział statków w komunikacji, handlu czy właśnie eksploatacji gospodarki wodnej był znaczny, co potwierdzają również źródła pisane, w których pojawiają się Korabniki, Niewody czy Rybitwy. Także analiza hydrografii Kujaw zwraca uwagę na potencjalnie większe znaczenie rzek i jezior w okresie średniowiecza niż dotychczas uważano. Książęce regale wodne, z którym związany był szereg kategorii ludności służebnej, oparto o użytkowanie łodzi. Bez korabników i budowanych przez nich statków oraz dłubanek wytwory niewodów nie miałyby najmniejszego zastosowania. Podobnie *piscatores*, żeby dokonywać systematycznych połowów ryb, potrzebowali nie tylko sieci, ale i korabi, którymi mogliby pływać, wypełniając dziedziczną posługę na rzecz administracji książęcej. Osobną kwestią jest potrzeba funkcjonowania łodzi przy przeprawach na rzekach, jeziorach czy różnych rozlewiskach. Nie należy również bagatelizować roli korabi w kontroli szlaków handlowych i komunikacyjnych przez urzędników i załogę grodową. Podobnie nie można wykluczać tego, że w niektórych porach roku łodzie były jedynymi środkami transportu, umożliwiającymi

⁸⁷ Jednopienną łódź z ul. Grodzkiej w Bydgoszczy wydatowano archeologicznie na IX–XI w., stan jej zachowania był bardzo słaby. Łódź odkryto w najbliższej okolicy grodu Bydgoszcz – Stare Miasto, gdzie przy obiekcie obronnym funkcjonowała przystań rzeczna; zob. W. Chudziak, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym w Bydgoszczy*, „Komunikaty Archeologiczne” 6, 1994, s. 59–61; tenże, *Wczesnośredniowieczny ośrodek bydgoski w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Kraje słowiańskie w wiekach średnich*, red. H. Kočka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, s. 181–182; W. Ossowski, dz. cyt., ryc. 1; W. Chudziak, E. Dygaszewicz, *Wczesnośredniowieczny ośrodek osadniczy w Bydgoszczy. Stanowiska 1 i 2*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń–Wrocław–Warszawa 2006, s. 354, 356, ryc. 3.

⁸⁸ W nurcie Zgłowiączki odkryto dwa wiosła: pierwsze masywne ze skręconym piórem oraz drugie z prostym, cienkim piórem. Jednocześnie podczas badań odkryto także przystań rzeczna; J. Grześkowiak, dz. cyt., s. 193–204.

⁸⁹ W. Hensel, A. Cofta-Broniewska, dz. cyt., s. 81.

⁹⁰ Liczba wczesnośredniowiecznych łodzi jednopiennych jest bardzo ograniczona. W zasadzie większość z nich została odkryta na terenie Pomorza; W. Ossowski, dz. cyt., ryc. 1.

przemieszczanie się po Kujawach. Dotyczy to zarówno zwykłej komunikacji, jak i handlu.

Odkrycia archeologiczne oraz szczegółowa analiza sieci hydrograficznej pozwalają uzupełnić studia nad osadami służebnymi, ich charakterem i rolą, dotychczas oparte głównie na źródłach pisanych. Wskazują one na istotne znaczenie korabi w sprawnym egzekwowaniu regale wodnego i organizacji gospodarczej monarchii wczesnopiastowskiej. Liczne w prowincji kujawskiej zbiorniki wodne o warunkach naturalnych dogodnych do eksploatacji, jak i komunikacji, determinowały potrzebę istnienia wsi służebnych związanych z wytwórczością łodzi. Sprzyjało temu też półwyspowe, okresowo wyspowe położenie siedziby komesa prowincji w Kruszewicy i nadrzeczne umiejscowienie *castrum* we Włocławku. Dla prawidłowego funkcjonowania kujawskich grodów kasztelańskich oraz prowincjonalnych niezbędna była odpowiednio zaplanowana sieć osad służebnych, którą dostosowywano do specyfiki położenia i potrzeb danego ośrodka administracyjnego.

Marcin Danielewski

Korabniki, Niewody and Rybitwy in the Region of Kujawy
as Service Settlements Connected with the Ducal Water *Regale*

(Summary)

The article discusses one of the fundamental domains of the economy of the Piast state. Studies on the water *regale* are closely connected with an analysis of the hydrography of the mediaeval Kujawy region. The ensuing findings are discussed in the first part of the text. A presentation of the pertinent problems was based on written sources and ascertainments made by geologists and geographers. In this manner, it became possible to recreate at least partly the water network in the Kujawy region at the time of the Piast monarchy. A further part of the study reflects on such service settlements as Korabniki, Niewody and Rybitwy. These analyses enabled the author to claim that the titular settlements functioned next to water reservoirs and acted as an important economic hinterland for provincial and castellan castle-towns. Next, the text considers archaeological findings from the Middle Ages testifying to the role played at the time by water courses and reservoirs. Part of the discoveries made by archaeologists confirm the great role played by the discussed service settlements. The collected research results confirm that the significance of the ducal water *regale* in Kujawy was closely linked with the specific water network of this province.

Marcin Danielewski – Instytut Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza
w Poznaniu; e-mail: m_danielewski@o2.pl



